

A társadalomtudományok gyarmatosítása és a tudományos függőség struktúrája*

Syed Farid Alatas

Ebben a tanulmányban azokat a kísérleteket igyekszem összegezni, amelyek a piac analógiáját próbálták alkalmazni a társadalomtudományoknak az első világban elfoglalt helyzetére. Az egyetlen világosan megfogalmazott megközelítés, amely ezt az analógiát alkalmazza, a tudományos függőség elmélete. Egy, a tudományos függőség elméletét példázó eset leírása után ki fogom mutatni, hogy ez a megközelítés bizonyos hiányosságai miatt képtelen meggyőző magyarázatot adni arra, miért terjedtek el és találtak szinte teljes körű elfogadásra a társadalomtudományok euroamerikai származási helyükön kívül is. A társadalomtudomány függőségi elméletének szükségszerű velejáróiként olyan alternatív metaelméletekről is szó lesz, mint pl. a társadalomtudomány retorikája.

Bevezetés

A társadalomtudományok helyzetére vonatkozó elméletek egyike sem szorítkozhat egy adott országra vagy régióra, és pedig azon egyszerű okból, hogy a társadalomtudomány globális jelenség. A társadalomtudomány harmadik világra jellemző szociológiája pl. nem választható el a különféle tudományágak Egyesült Államokban és Nyugat-Európában zajló intézményesítésének vizsgálatától.

A társadalomtudományok vizsgálatát sokféle módon közelíthetjük meg. Különböző típusú metaanalízisek léteznek, a vizsgálati szempontok skálája pedig az ismeretelméletiektől az empirikusabbakig, illetve a kognitívaktól a gyakorlatibbakig terjed.

A társadalomtudományok metaelméletébe vagy reflexív vizsgálatába beletartozik a teóriák és teoretikusok társadalmi, kulturális és történeti kapcsolatainak, illetve ezek filozófiai gyökereinek tanulmányozása is. A metaelméleti analízis egyes példái magukban foglalják az adott tudományág paradigmáinak, teoretikusai életrajzáinak, az elméletek történeti és filozófiai gyökereinek, valamint az ismeretek társadalmi kontextusának vizsgálatát. Egyes metaelméletek az elméletek szövegével foglalkoznak (pl. a paradigmák vizsgálata), míg mások az elméletek összefüggéseivel (pl. a tudásszociológia) (Ritzer 1988).

Jelen tanulmány tárgyát a metaelméletek két fajtája képezi: a társadalomtudományok politikai gazdaságtana és a társadalomtudomány retorikája. A tudás retorikája a társadalomtu-

* A vita előzményeit lásd a Replika 1996-os angol nyelvű különszámában (Hadas és Vörös 1996) és a Replika 33–34, 35., 36. számaiban.

dományos értekezés szövegére koncentrálni, ezért olyan változatos metaelméletek együttesét jelenti, amelyek szellemi gyökerei a görög és keresztény civilizációba nyúlnak vissza, míg az ismeretek politikai gazdaságtana egy fiatal, alig kétszáz éves hagyományból ered.

Ez a tanulmány szakít azzal a szemlélettel, mely szerint a tudat és az ideológia a gazdasági és politikai intézményeknek csupán járulékos eleme. A nemzetközi gazdasági viszonyok marxista, illetve függőségi elméletei a társadalomtudományokat azon kapitalista ideológiák összetevőinek tekintik, amelyek a harmadik világ gazdasági függőségét igyekeznek biztosítani és konzerválni. Ez ugyan igaz, mégsem szabad eleve kizárni a kulturális terület – különösen a társadalomtudományok – dinamikájának felismerését és elismerését.

A következő részben e témát a posztoszocialista és posztkoloniális fejlődő országok társadalomtudományainak relevanciaproblémáján keresztül vezetem be. Ezután a tudományos függőség struktúrájáról, illetve a társadalomtudományok terén a világban érvényesülő munkamegosztásról adok áttekintést, majd megemlítem az ilyen megközelítés néhány hiányosságát. A továbbiakban rámutatok, hogy a tudományos függőség önmagában még nem elegendő ahhoz, hogy biztosítsa az euroamerikai dominanciával jellemezhető társadalomtudomány folyamatos alkalmazhatóságát a világ más területein is. A társadalomtudományoknak azonban van egy olyan retorikai dimenziója, amely részben megmagyarázza általános elterjedésüket.

A relevancia és a tudományos függőség problémája

A fejlődő országok tudósainak a nyugati társadalomtudománytól való intézményi és elméleti függősége az Egyesült Államokból, illetve bizonyos fokig Nagy-Britanniából, Franciaországból és Németországból származó eszmék és fogalmak kritikátlan és utánzó jellegű megközelítéséhez vezetett. Az utánzás veszélyei jól felmérhetők, amikor problematikus konstrukciók merülnek fel. Vegyük például a feminizmus esetét Magyarországon. Ha a civil társadalomról alkotott nyugati elképzeléseket Kelet-Európára alkalmazzuk, akkor arra a végkövetkeztetésre juthatnánk, hogy a kelet-európai nők a szocializmus bukása után közönyösebbek voltak a politika iránt. Gal megjegyzése szerint az ilyen végkövetkeztetés nem veszi figyelembe azt, hogy a keleten, illetve nyugaton élő nők az élet nehézségeit eltérő módon tapasztalták meg. A nemek egyenlősége keleten az állam függvénye, míg a parlamentáris jóléti államokban egy-egy adott férfi viselkedésének függvénye volt (Gal 1996: 77). Ebben a kontextusban Gal azt állítja, hogy a magyar nők a legális abortuszt nem tekintették a saját testük feletti rendelkezés kérdésének, és nem akartak autonómiát az ilyen természetű döntésekben. Valójában inkább azt akarták, hogy a férfiaknak legyen törvényes kötelességük részt venni az abortusszal kapcsolatos döntéshozatalban (Gal 1996: 78). Könnyen észrevehető: ha kedvező nyugati helyzetből szemléljük a dolgot, arra a következtetésre juthatunk, hogy a magyar nők nem „ismerik” igazi érdekeiket. Emlékezve azonban azoknak az évtizedeknek a történetére, amelyek során Magyarországon az államhatalom elég intenzíven beleavatkozott az emberek sorsába, érthető: a nők kifogásai az ellen irányultak, hogy az állam beleszóllhat az abortuszügyekbe, elbitorolva a férfiak szerepét az ilyen döntések meghozatalában. Ez csupán egyetlen példa a nyugati elméletek és a nem nyugati realitások közötti szakadásra, és ezáltal az ilyen elméletek kritikátlan alkalmazásának veszélyeire.

A társadalomtudományok alkalmazhatósága a nyugati társadalmakon kívül tehát kérdésessé vált (Myrdal 1957; Singh Uberoi 1968). A dehumanizált és a korszak realitásaitól messze eltávolodott tudományágak azonban mélyen beásták magukat a nem nyugati társadalmakba. Erre példa az, hogy noha a fejlődő országokban a humanisztikus, kevésbé tech-

nikai jellegű politikai gazdaságtan tűnt alkalmazhatóbbnak – mivel ez a nem gazdasági változók szerepét hangsúlyozza ki a fejlődésben –, a harmadik világ legnagyobb részén mégis az absztrakt modellek formájában érvényesülő modern közgazdaság-tudomány vert gyökereket. A földrajztudományban az 1970-es években egyre több olyan elméleti munka jelent meg, amely a nyugati modellekből levezetett fejlődési minták alkalmazhatóságát vizsgálja.

Az alkalmazhatóság kérdésével az 1950-es években kezdtek foglalkozni, és ez mind a mai napig tart. Ha a szellemi függőség a gyarmatosítás körülményei között alakult ki, akkor az átültethetőség kérdését a dekolonizáció és a formális függetlenség alkotta környezetben kell vizsgálnunk. Ami a földrajztudomány esetében végbement, az más tudományágakra is érvényes. A politikai dekolonizációt a világ földrajzában kialakult policentrizmus elterjedése kísérte, amelynek körülményei között a nyugati vagy angloamerikai modellek átültethetősége megkérdőjeleződött (Hooson 1994: 5–6). Argentínában az 1800-as években pl. a földrajzot a nemzetépítés feladatának segítői között tartották számon, ami a terület és a nemzeti karakter közötti összefüggés tisztázását, a területi identitás megfogalmazását és a hazai táj esztétikájának kialakítását jelentette (Escobar, Palacios és Reboratti 1994: 352). Ez a nacionalisztikus felfogás csak sokkal később vezetett a földrajz fejlődéséhez és önálló tudományként való törvényes elfogadtatásához. Ebben az a fontos, hogy e fejlődés gyökereit a nemzeti identitási törekvésekben kell keresnünk.

Ezen a ponton ki kell emelnünk, hogy az utánzás és az alkalmazhatatlanság problémája nem kizárólag az ún. harmadik világ sajátossága, ahogy a magyar feminizmus fentebb említett példája is mutatja. Kevés kivétellel (pl. Hadas 1996: 66) a tudósok zömét nemigen érdeklí az az hasonlóságok, amelyek pl. a kelet-európai és a harmadik világbeli társadalomtudományok, illetve az Egyesült Államok vagy Nyugat-Európa között mutatkoznak.

A társadalomtudományok nyugati országokon kívüli átültethetőségének és hasznosíthatóságának kérdésére vonatkozó reflexiók oda vezettek, hogy különös hangsúlyt kapott számos olyan téma, amely egyfelől a zömében Nyugat-orientált társadalomtudományos tradíció, másfelől a sajátosan nemzeti/regionális szociopolitikai kérdések találkozásának eredményeként merült fel. E témák egyike a tudományos függőség.

A társadalomtudományokat a 19. századtól kezdve a gyarmatokon és a világ más periferiára szorult régiókban úgy honosították meg, hogy átültetésükkor nem tudatosították kellőképpen e társadalmak eltérő történelmi háttérét és berendezkedését, amelyek figyelembevétele garantálta volna az elméletek és módszerek módosítását és korszerűsítését. A politikai emancipációt a volt gyarmatoknak az amerikai és európai modellektől és aktuális kutatásoktól való szellemi függősége követte. Igen érdekes, hogy az államszocialista rendszerek összeomlása után Kelet-Európában is ugyanez ment végbe. Bár a Nyugat-Európából és Amerikából származó vezető elméleti perspektívák az idegen miliőben nem állták ki a próbát, az, hogy a nem nyugati országokban az egyetemi tantervekben és a folyóiratok cikkeinek irodalmi hivatkozásaiban továbbra is jelen vannak, bizonyítja, hogy egyfajta adaptáció zajlik „a domináns kaszt szabályaihoz” abban az „euroamerikai társadalomtudományos játékban”, amely a világ társadalomtudományában kialakulóban van (Kantowsky 1969: 129).

Ez a szellemi függőség a tudományos függőség struktúrájának terén ugyanúgy megfigyelhető, mint az idegen környezetből átvett eszmék terén, amelyek alkalmazhatósága kérdéses. Az előbbi az első világban a kutatási támogatások viszonylag jó hozzáférhetőségéből, az amerikai és brit folyóiratokban megjelenő publikációk nagy presztízséből, a nyugati egyetemi végzettség nagyrabecsüléséből és egy sereg egyéb mutatóból mérhető le. Ami az eszméktől való szellemi függőséget illeti, az rögtön érthetővé válik, ha felmérjük azokat az elméleti perspektívákat, amelyek Ázsiában, Afrikában, Latin-Amerikában és Kelet-Európá-

ban egy egész sor tudományágban divatban vannak. Rá fogunk jönni pl. arra, hogy a volt brit gyarmatokon a társadalomtudományokat nagy valószínűséggel inkább az angloamerikai elméleti tradíciók uralják. Tanulmányom célja e szellemi függőség természetének és strukturájának részletes vizsgálata.

A tudományos függőséggel kapcsolatos probléma azonnal érthetővé válik, amint felismerjük a szoros kapcsolatot a fejlett országokban kialakult kül- és gazdaságpolitikai előírások és a fejlődő országok politikacsinalói és tudosai között, akik ezeket az előírásokat átveszik.

Ennek egyik példája a szociológia és a társadalomtudományok történetének legnagyobb és valószínűleg leghírhedtebb kutatási tervezete, a *Camelot Project*. Az 1964 elején, hatmillió USD-támogatással beindított „Camelot Projectet 1963 végén dolgozta ki (az Egyesült Államokban) egy magas rangú katonatisztekkel álló csoport, amely a Védelmi Minisztérium Katonai Kutatási Hivatalával állt kapcsolatban” (Horowitz 1965: 4). Ennek a tervnek az volt a célja, hogy kivizsgálja a fejlődő társadalmakban zajló belső lázadások és forradalmak okait, és hogy az Egyesült Államok hadseregének segítsen „lázadásmegelőző” küldetésére végrehajtásában. Sok közismert tudóst kértek fel, hogy csatlakozzanak a tervhez, köztük a híres konfliktuselméleti szakembert, Johan Galtungot is. Galtung ezt nemcsak visszautasította, de a tervvel kapcsolatos ellenérveit is kifejtette. Galtung ebben az időszakban történetesen éppen Santiago de Chilében tartózkodott, amikor a Chilei Egyetem rektora egy chilei születésű pittsburghi szociológussal, Hugo Nutinival a Camelot Project feltételeiről tárgyalt. Amint Chilében ismertté váltak Galtung érvei, a chilei és más latin-amerikai szociológusok, politikusok és újságírók tiltakoztak Washingtonnál az ellen, amit ők a kutatás örve alatti amerikai beavatkozásnak tekintettek. Az Egyesült Államokban eközben sűrűlődszerű alakult ki a Külügyminisztérium (amit, úgy tűnt, kihagytak a tervből) és a Védelmi Minisztérium között. A tervet a Védelmi Minisztérium 1965. július 7-én törölte, miközben a Camelottal kapcsolatban egy kongresszusi meghallgatás volt folyamatban (Dahrendorf 1968: 259–261).

Ezzel nem azt akarom mondani, hogy az Egyesült Államokban minden – vagy a legtöbb – kutatási tervnek a lázadások megelőzése a célja, és hogy az Egyesült Államok szponzoráló szervezetei és társadalomtudósai a tudományok terén valamiféle tudatos imperialista politikát folytatnak. Függetlenül attól, hogy ebben a tekintetben milyen álláspontot képviselünk, azt nem tagadhatjuk, hogy a világ társadalomtudományának természetéből adódóan a fejlődő társadalmak társadalomtudományának fejlődése és terjedése az Egyesült Államokban, illetve kisebb mértékben a Nagy-Britanniában, Franciaországban, Németországban és Japánban végbemenő fejlődés tükörképe. A továbbiakban a társadalomtudományok terén tapasztalható függőség strukturáját próbálom felvázolni.

A tudományos függőség strukturája

A marxista, a függőségi, illetve a vilárendszerre vonatkozó fejlődésemélet a kultúrát általánosságban szemléli, idesorolva a vilárendszer gazdasági hierarchiáit tükröző társadalomtudományt is. A nyugati kultúra és tudás elterjedése, avagy a kulturális imperializmus az általános egyenlőtlenségek konzerválását szolgálja egészen odáig, hogy a harmadik világ népei kulturális és ideológiai téren készek legyenek befogadni a nyugatról érkező árukat, szolgáltatásokat, technológiákat és segélyeket (Chase-Dunn 1989: 88–105; Meyer 1987; Meyer és Hannan 1979; Szymanski 1981: 257–288; Toh 1983). Az ilyen perspektíva a tudatot, az ideológiát, a normákat és értékeket nem tekintti szükségszerűen a modern vilárendszer integráló domináns intézményeknek. Valójában az a szemlélet, mely szerint a kultúra a globális

lis kapitalizmus újratermelésében másodlagos szerepet játszik (Chase-Dunn 1989: 88), a fellelős részben azért, hogy az általános társadalomtudomány belső dinamikájának tanulmányozását elhanyagoljuk.

Mindazonáltal történnek kísérletek arra, hogy a társadalomtudomány politikai gazdaságtanát ne egyszerűen az „alap-felépítmény” fogalmi szerinti, hanem a piac analógiáján keresztül értelmezzük. Az ilyen megközelítés vagy a szabad piacot hangsúlyozó klasszikus közgazdaságtan szemléletét követi, vagy pedig a kapitalista világgazdaság hierarchikus természetét szem előtt tartó függőség/vilárendszer analízist. Az előbbi szerint a társadalomtudomány a *laissez faire, laissez passer* elve alapján működik, és a tudományos (ezen belül a társadalomtudományos) közösségek a tökéletes verseny alapján funkcionálnak (Storer 1970, idézi Garreau 1991: 303). A tudományos függőség elmélete viszont elismeri, hogy a társadalmak között a társadalomtudományok produkciója terén, és következésképpen az e tudásanyag előállítói és felhasználói közötti munkamegosztás terén is van bizonyos kiegyensúlyozatlanság (Oomen 1991: 67). Ezért nem véletlen egybeesés, hogy a gazdasági nagyhatalmak egyúttal a társadalomtudományos nagyhatalmak is (Garreau 1985: 64, 81, 89; lásd még Chekki 1987).

A tudományos függőség elmélete, avagy a társadalomtudomány függőségének elmélete Braziliában született meg az 1950-es években. Előterjesztői amellet szálaltak síkra, hogy a brazil és latin-amerikai szociológusok szakadjanak el a főbb nyugati szociológiai központoktól, és hozzanak létre autonóm vagy hazai szociológiákat (Garreau 1985: 114–115). A harmadik világ társadalomtudományos közösségei oly mértékű függőségben vannak, hogy még a rájuk jellemző problématerületeket, módszereket és minőségi normákat is egy másik társadalomtudományos közösség állapítja meg (Lamy 1976: 107).

A tudományos függőség strukturáját a következő dimenziók alapján értelmezhetjük:

- (i) eszméktől, illetve az eszmék közvetítőitől való függőség,
- (ii) az oktatás technológiájától való függőség,
- (iii) a kutatási és oktatási segélyektől való függőség,
- (iv) az oktatási beruházásoktól való függőség,
- (v) agyelszívás.

Eszméktől és közvetítőiktől való függőség. A nem nyugati világban a tudás általános feltételét ez a függőség jelenti. Bár a fejlődő társadalmakban működő tudóstársaságok fáradszatólanul bizonygatják a nyugati társadalomtudományok etnocentrikus elfogultságát, mégis érzékelhető az autonóm, alternatív elméleti tradíciók megjelenése; ugyanakkor továbbra is fennáll a nyugati történelmi háttér és kulturális gyakorlat kontextusában létrejött elméletektől és fogalmaktól való függőség. A magyar szociológiában pl. felvetődött a kérdés, vajon alkalmazhatók-e a nyugati szociológia fogalmi és elméleti az „elmaradott, felemásan fejlődő magyar társadalomra” (Kuczi 1996: 56).

Az a megállapítás, hogy egyetlen kortárs nem nyugati politikatudós sem alkotott eredeti elméletet, más területekre és tudományágakra is igaz (Parekh 1992: 535). Még egy olyan, szellemileg élénk társadalom is, mint India, általánosságban képtelen volt a társadalomtudományok honosítására. Olyan, a parlamentben gyakran vita tárgyát képező kérdések, pl. mint az állam természete, az állam és a társadalom viszonya, a szekularizmus és a politikai erkölcs, továbbá a gandhizmus, Bipan Chandra Pal, Aurobindo Ghose és Swami Vivekananda konzervativizmusa, mind nem kerültek feldolgozásra egy, az eszmék és a problémafelvetés szempontjából jellegzetesen indiai típusú politikai elmélet anyagaként. Az indiaiak azonban Marx elméleteit sem értelmezték újra vagy dolgozták át az indiai történelem és tapasztalatok

tükreben (Parekh 1992: 546–547). Hasonló ítéletet alkothatunk azokról a társadalomtudományokról is, amelyek a nem nyugati világ más részein alakultak ki az utóbbi két évszázadban, amikor ezekben a társadalmakban is elkezdődött e tudományok meghonosítása.

Az eszméktől való függőség problémája nem csak a fogalmak és elméletek szintjén jelenik meg, de magukban az aktuális kutatási témákban és a feltett kérdések típusában is. A kapitalizmus kialakulásának vizsgálata pl. gyakran a protestáns etika funkcionális analógiájának keresésében nyilvánul meg.

A tudástól való függőség mellett létezik még a tudás közvetítőitől – pl. a könyvektől és folyóiratoktól – való függőség problémája is. A világ szellemi termelésének zömét az ipari országok adják, elsősorban az Egyesült Államok, Nagy-Britannia, Franciaország és Németország.

A tudományos függőség mértékét a nemzetközi folyóiratok tulajdonosi és irányítási struktúrájából is lemérhetjük. A legnagyobb számú társadalomtudományos folyóirat az Egyesült Államokban, Franciaországban, Németországban, Olaszországban és az Egyesült Királyságban jelenik meg. Egy, a társadalomtudományos folyóiratokról készített felmérés szerint 62 százalékuk az Egyesült Államokban, Nagy-Britanniában és Franciaországban jelenik meg (Line és Roberts 1976: 133). Egy másik érdekes tény az, hogy négy fejlett országban kiadott politológiai folyóiratokban a megjelenő cikkek 82,2 százalékát olyan tudósok írták, akik ugyanolyan nemzetiségű szakmai szervezetekhez tartoznak, amilyen nemzetiségű a folyóirat (Garreau 1988: 173).

Ami a könyveket, folyóiratokat és más periodikákat illeti, a jobban bevezetett kiadók és terjesztők székhelye nyugaton van, a harmadik világ pedig csupán importálja a külföldi irodalmi anyagot (Barkett és Escarpit 1973; Altbach 1975; 1977). A mag és a periféria között az évek során jól kifejlődtek az elosztói hálózatok, míg a harmadik világ országaiban ilyenek nincsenek. Következésképpen az olyan helyeken, mint pl. Malajzia vagy India, sokkal könnyebb beszerezni az Egyesült Államokban és Nagy-Britanniában kiadott könyveket, mint az egymás országaiban megjelenteket. Miközben erőfeszítések történnek annak érdekében, hogy a harmadik világ egyre több országában kifejlődjön a kiadói ipar, a kiadást és a terjesztést még mindig a társadalomtudományos erők uralják. Ennek eredményeképpen a tudományos munka – ami a problémák kiválasztását, a kommunikáció nyelvét, valamint a kutatási módszerek megválasztását illeti – gyakran a piac igényeihez idomul (lásd még Altbach 1977: 196).

Az oktatás technológiájától való függőség. A technológiai viszonyok nagyon fontos dimenzióját képezik a társadalomtudományokban érvényesülő függőségi viszonyoknak. Egy időben – az 1960-as és '70-es években –, amikor sok jelentősebb társadalomtudományos folyóirat közölt fejlett statisztikai módszereket alkalmazó tanulmányokat, a gazdagabb országok viszonylagos előnyben voltak, mivel sok harmadik világbeli ország nem rendelkezett számítástechnikai eszközökkel. Ez a jelenre ugyan nem egészen érvényes – mivel az ilyen eszközökhöz ma már viszonylag könnyű hozzájutni –, az oktatás technológiájától való függőség azonban más módokon továbbra is érvényesül. Az olyan segédanyagokat, mint pl. a filmek és a laboratóriumi eszközök, importálják, mivel a tantervek és a segédanyagok létrehozása terén kicsi az innováció. Ez részben az anyagi eszközök hiányával függ össze, de azal is, hogy a harmadik világban sok oktató nyugati képzésben részesült és továbbra is a nyugati forrásokból merít.

Az oktatás technológiai függőségére az egyik példát Malajziában találjuk. A Kuala Lumpur-i amerikai nagykövetség által működtetett Lincoln Resource Center hasznos forrá-

sokat nyújt tudósoknak, újságíróknak és a társadalom más érdekelt tagjainak. Ez a központ mindenféle, videokonferenciához és CD-ROM-okhoz szükséges felszereléssel rendelkezik. A könyvek és dokumentumok kikölcsönözhetőek, rendszeres listát vezetnek továbbá az amerikai nemzetközi kapcsolatokat, társadalmi kérdéseket és művészeteket érintő cikkekről, amelyből ingyenesen lehet válogatni és rendelni. Miközben sok olyan, érdeklődésre számot tartó anyag, amihez Malajziában sehol máshol nem lehet hozzájutni, a Lincoln Centeren keresztül beszerezhető. A válogatás lehetősége természetesen az amerikaiak által kijelölt anyagok körére korlátozódik.

A kutatási és oktatási segélyektől való függőség. Az Egyesült Államokban, Nagy-Britanniában, Franciaországban és Németországban működő különféle állami szervezetek, illetve társasági alapítványok meghatározó szerepet játszanak a második és harmadik világbeli tudósok képzésében azáltal, hogy ösztöndíjakat adnak, finanszírozzák a társadalomtudományos kutatást, és szakértőket küldenek a fejlődő világ kutatási és oktatási intézményeibe – ami a fogadó országokban máskülönben nem lenne megvalósítható. Hogy az ilyen támogatás hogyan tudja valamilyen konkrét irányba terelni a kutatásokat, azt a közép-, illetve kelet-európai gyakorlatból láthatjuk. A kommunizmus bukásával sok nyugati szponzoráló szervezet kezdte előtérbe helyezni a demokratizációval és privatizációval kapcsolatos kutatásokat. Ez azt jelentette, hogy maguknak a nyugati kutatóknak kellett radikálisan változtatniuk kutatási témáikon, ha azt akarták, hogy anyagilag továbbra is támogassák őket (Csepe-li, Örkény és Scheppele 1996a: 114).

Az Egyesült Államok nagyon aktívan segíti az oktatást. Amerikai mintára épült, állami támogatott oktatási intézmények (land-grant colleges) létesültek Indiában, Indonéziában, Nigériában és Latin-Amerikában (Altbach 1977: 198). E főiskolák/egyetemek fejlesztésére az amerikaiak hatalmas pénzbeli támogatást és technikai segítséget nyújtanak.

Az Egyesült Államok, Nagy-Britannia, Franciaország és Németország saját nyelvének és kultúrájának oktatását is szponzorálja a fejlődő országokban. A franciák különösen aktívak ezen a téren: egyrészt ösztönzik a francia nyelv tanulását a harmadik világban, másrészt továbbfejlesztik a nyelvtanulást a volt francia gyarmatokon (Altbach 1977: 199).

Az amerikaiak igen aktívak vezetőképző intézetek létrehozásában a fejlődő világban. Az ilyen intézetek amerikai orientációja azonban oda vezetett, hogy végzett hallgatóik nem tudnak elhelyezkedni, mert a képzés, amelyben részesültek, nem igazodott a helyi viszonyokhoz (Altbach 1977: 200).

A könyvek és kiadványok külföldi finanszírozása is döntő fontosságú a tudományos függőség ápolásában. Ennek egyik fő válfaja a kiadóknak nyújtott külföldi anyagi támogatás (Altbach 1975; Smith 1975), a másik pedig a könyvprogramok lebonyolítása, amit az amerikaiak csinálnak a legszervezettebben és a legszélesebben körben. Ennek egyik példája az Asia Foundation, amely rendszeresen ingyen ad társadalom-, illetve természettudományos könyveket szervezeteknek és magánszemélyeknek. Az Egyesült Államok Tájékoztatási Irodája (United States Information Agency) 9000 mű 51 nyelven, összesen nyolcvanmillió példányban történt megjelentetését finanszírozta (Benjamin 1964: 72). A briteknek is megvan a maguk anyagilag támogatott könyvprogramjai, ilyen pl. az English Language Book Scheme (Altbach 1977: 201). A külföldi segélyprogramok és magánalapítványok is segítik a harmadik világ könyvtárait a nyugati tudományos folyóiratok beszerzésében.

Gyakran még a helyben megjelenő folyóiratok kiadását is külföldről finanszírozzák. Ennek egyik példája a Congress for Cultural Freedom, amely több vezető folyóirat kiadását szponzorálta Kelet-Afrikában, Indiában, Japánban és Latin-Amerikában (Altbach 1977:

201). E pénzbeli segélyek egy része valójában a CIA-tól és a Ford Alapítványtól származott (Lasch 1969: 61–114).

Az oktatás támogatásának egy másik formája az oktatók exportja. A világ legnagyobb oktatóexportőre Franciaország, amely 40 000 főt küldött ki, főként azokba az afrikai országokba, ahol a francia nyelvet beszélik (Poujol 1965: 237).

Az oktatási beruházásoktól való függőség. A vizsgálatunk tárgyát képező tudományos függőség utolsó dimenziója a multinacionális vállalatok és a „tudásipar” között megvont párhuzamból vezethető le (Garreau 1985: 60). Az ipari országok oktatási intézményei befektetnek a harmadik világban folyó oktatásba. Ennek egyik példáját azok a különféle szintű programok képezik, amelyeket a különböző észak-amerikai, brit és ausztrál egyetemek kínálnak Malajziában. Ezek a programok külföldi és helyi intézmények közös vállalkozásainak keretében valósulnak meg. Az „ikerprogram”-nak nevezett egyik konkrét változat esetében a diákok egyetemi pályafutásuk jelentős részét Malajziában töltik el, és ott olyan tárgyakat vesznek fel, amelyekben elért osztályzataik átvihetők arra az egyetemre, amely malajziai megfelelőjével ikerkapcsolatban áll. Ily módon a külföldi tanulás pénzügyi terhei nagymértékben csökkennek, a nyugati egyetemek pedig valamiféle garanciát kapnak az olyan külföldi hallgatókkal kapcsolatban felmerülő költségekre, akik a számukra megfizethetetlen tandíj miatt másképp talán nem járhatnának külföldi egyetemre.

A harmadik világ tudományos közösségeinek az első világ társadalomtudományos testületeitől és intézményeitől való függősége e négy dimenzió mentén olyan vertikális kapcsolatrendszeret alkot, amelyre a globális társadalomtudomány épül. E vertikális kapcsolatok egyik fontos vonása az információ egyirányú áramlása a perifériától a mag felé, valamint a kommunikáció hiánya a perifériális társadalomtudományos közösségek között (Garreau 1985: 107; Garreau 1991: 300–301). Ezek a vertikális kapcsolatok akadályozzák a független és eredeti eszmék áramlását, támogatják a kapitalista érdekeket szolgáló ideológiákat, és a harmadik világ országait olyan fejlesztési politikáknak vetik alá, amelyek a tőke globalizációját segítik elő (Toh 1983).

Agyelszívás. Ez a tudományos függőség egy olyan dimenzióját jelenti, amelynél a második és harmadik világ társadalomtudósai a tudásuk iránt nyugaton megnyilvánuló igényektől válnak függővé. A függőségnek ez a típusa – amely a kiviteli kereskedelmi függőséggel analóg – az ország szellemi forrásainak folytonos elszívását jelenti. Azok számára, akik nyugati tudományos intézményeknél dolgoztak, különféle okokból szinte lehetetlenné vált, hogy újból beilleszkedjenek szülőhazájuk fojtogató politikai légkörébe és technikai elmaradottságába (Csepeli, Örkény és Scheppele 1996a: 116).

Világméretű munkamegosztás a társadalomtudományok terén

A tudományos függőségnek az előzőekben futólag felvázolt különféle dimenzióit a társadalomtudományok terén megnyilvánuló világméretű munkamegosztás alapján kell értelmeznünk. E munkamegosztás szerint az első világ (főleg Észak-Amerika, Nagy-Britannia, Franciaország, Németország és Ausztrália) tudósai az elmélet terén szakosodnak, részt vesznek komparatív, illetve más országokban folyó vizsgálatokban, kutatási programokat készítenek, és a szponzorált kutatási projektekben ők töltik be a legfőbb kutatók szerepét. Ezzel szemben a második és harmadik világ tudósai inkább tapasztalati munkát végeznek, egysze-

mélyes, saját hazájukat érintő kutatásokkal foglalkoznak, és az adatszolgáltatók szintjére degradálják őket.

Ritkán találunk pl. olyan harmadik világbeli tudóst, aki nem a saját országa társadalmának kutatására szakosodik, vagy aki komparatív vizsgálatokat végez. Úgy tűnik, ugyanez a helyzet a második világ tudósainak esetében is (Hadas 1996: 66). Az e munkamegosztásból való kitörés nehézségeit akkor tudjuk igazán felmérni, ha tekintetbe vesszük, hogy a keletiek számára a Nyugat tanulmányozására adott anyagi támogatás mennyivel ritkább, mint a fordítottja (Csepeli, Örkény és Scheppele 1996b: 146).

A második és harmadik világban a hazai társadalomtudósok sokszor kényszerültek abba a szerepbe, hogy a nyugati kutatók számára lehetővé tegyék az archívumokba való bejutást vagy új adatbázisok létrehozását, miközben az elemző munka megmaradt a nyugati kutatóknak (Csepeli, Örkény és Scheppele 1996a: 114). A nem nyugati tudósok bizonyos fokig a kutatás alanyaiból a kutatás tárgyává váltak, ami részben a csábító nyugati ösztöndíjaknak köszönhető (Csepeli, Örkény és Scheppele 1996a: 118).

A tudományos függőség elméletének hiányosságai

Hadas szerint a szocializmus kelet-európai bukása lehetővé teszi, hogy a kelet-európai tudósok következő generációi a nemzetközi tudományos közösség tagjaivá válhassanak (Hadas 1996: 70). A harmadik világ tapasztalata azt mutatja, hogy az ilyen integráció nem vezetett Lukács, Mannheim vagy Ferenczi kaliberű tudósok megjelenéséhez – de a második világ elszigetelődése sem. Ez pedig a tudományos függőség elméletének hiányosságát mutatja. Nem feltétlenül a tudományos függőség állapota, inkább a kreativitásra ösztönző körülmények az fontosak. Ezek az ösztönző körülmények az integrált harmadik világból és az elszigetelt második világból egyaránt hiányozhatnak. Ahogy Andorka megjegyezte, talán az lehet a probléma, hogy hogyan találjunk időt és energiát a külföldi tudósokkal való együttműködésből adódó lehetőségek jó kihasználásához (Andorka 1996: 127). Ha a magyar példát nézzük, akkor az ilyen együttműködésből származó előnyök közé tartozik a gazdag, új adatállományhoz való hozzáférés, a részvétel lehetősége a kutatási eszközök megtervezésében és az adatok feldolgozásában, valamint az a több elméleti munkára ösztönző erő, ami a nyugati elméletorientált szociológusokkal való együttműködésből fakad (Andorka 1996: 126–127).

A tudományos függőség elmélete egy olyan érdekes strukturális megközelítést tesz lehetővé, amelynek segítségével megérthetjük az első és a harmadik világ társadalomtudománya közötti kapcsolatot. Ennek azonban megvannak a maga hiányosságai. A gazdasági függőség elmélete által kínált analógia nem mindig alkalmazható.

Az eszméktől és azok közvetítőitől való függőség esetében pl. a probléma nem annyira strukturális jellegű, inkább az érdeklődés hiányáról van szó. Sok harmadik világbeli országban elegendő számú könyv áll rendelkezésre – külföldi és hazai egyaránt – ahhoz, hogy a teoretikus valamilyen érdekes és kutatható elképzelést alakítson ki, feltételezve, hogy észrevételeit a helyi viszonyokhoz mérten fejt ki. Az autonóm társadalomtudományi tradíciók megfelelő összetevőit a nyugati társadalomtudomány klasszikusai, a hazai szakirodalom, valamint a kutató környezetét alkotó társadalom empirikus terepe képezi.

Ami az oktatás technológiájától való függőséget illeti, ez csak annyiban jelenthet problémát, amennyiben az oktatási technológiák döntő fontosságúak a társadalomtudomány fejlődéséhez. Teljesen világos azonban, hogy a társadalomtudományokban sok olyan érdekes terület van, amelyek számára a technológia színvonala nem alapvető fontosságú. A har-

madik világ társadalomtudománya azonban még ezeken a területeken is lemarad az ipari országoké mögött.

A kutatáshoz és oktatáshoz nyújtott segélyektől való függőséggel kapcsolatban rá kell mutatnunk, hogy a gazdasági függőséggel való analógia nem állja meg teljesen a helyét, mivel a kutatások nemzetközi alapítványok vagy állami szervezetek általi támogatására nem létezik semmilyen, a világbanki vagy IMF-kölcsönökével egyenértékű feltételrendszer. Más szóval, a pénzbeli támogatás feltételei elég rugalmasak ahhoz, hogy a harmadik világ kutatóinak önálló döntési lehetőséget adjanak kutatási területük és alkalmazott módszereik megválasztása terén.

Végezetül: az oktatásba való befektetés nem szükségszerűen árt az eredetiségnek. Saját tapasztalatomból tudom, hogy az „ikerprogramok” pl. könnyen módosíthatók oly módon, hogy a helyi körülményeknek jobban megfelelő kurzusokat kínáljanak, miközben a külföldi „ikerpár” igényeit is kielégítik.

Ezzel nem azt akarom mondani, hogy a tudományos függőség elméletének nincs semmilyen jó oldala. Hasznos abban a tekintetben, hogy általa strukturálisan követhető az eszmék országok közötti áramlása. Az ilyen áramlások értelmezése azonban nem korlátozható csupán erre. A reklámra költött milliárdokból rá kell jönnünk, hogy a termékek és szolgáltatások világméretű értékesítéséhez a gazdasági hatalomnál többre van szükség. Ugyanígy az eszmék „értékesítéséhez” is többre van szükség tudományos hatalomnál. Az eszméknek a magtól a periféria felé való terjedésére meggyőzőbb magyarázatot kapunk, ha sorra vesszük a társadalomtudományos kommunikáció által alkalmazott „értékesítési stratégiákat”, még akkor is, ha azokat a tudományos függőség struktúráinak kontextusában vonultatjuk fel. Ezek az értékesítési stratégiák a társadalomtudományok belső retorikai eszközei.

Ez magyarázatot ad a nyugati társadalomtudományos intézmények csábító voltára, és arra, hogy az együttműködés miért nem vezet szükségszerűen a második vagy harmadik világ függetlenebb társadalomtudományos tradícióihoz.

Ráadásul az, hogy egyfelől a Nyugat, másfelől a második, illetve harmadik világ között nincsenek függőségi kapcsolatok, nem jelenti azt, hogy utóbbiakban a hazai piaci erők nem fognak ugyanígy működni, vagyis nem fogják a szociológusokat az adatgyűjtők szerepébe kényszeríteni (Kusá 1996: 135).

A társadalomtudományok retorikai dimenziója szintén segít abban, hogy megértsük a szellemileg gyarmatosított elmék problémáját, amelyeknél nem feltétlenül megy végbe a dekolonizáció, még akkor sem, ha a tudományos függőség struktúrái már lebomlottak.

Retorikai elemzés

Megszoktuk, hogy a művészetet és a tudományt különböző tartományokba soroljuk. Az esztétikai dolgok a nem kognitív tapasztalatok szférájába, míg a tudományos dolgok a kognitív magyarázatok szférájába tartoznak. Ez a kettősség sok más ellentétpárban is kifejezésre jut, így pl. az emocionális-racionális, az intuíció-tudás, a szépség-igazság, a szubjektivitás-objektivitás vagy a jelképes-valós ellentétpárban.

Ez a különválasztás azonban meglehetősen új keletű. A nyugati civilizációban a premodern időkben a történetírást irodalmi műfajnak tekintették, az irodalmat pedig a művészetek közé sorolták. A történetírás mint művészet mindennapos tevékenység volt, amelybe bele tartozott a naplózás, a prédikációk, dichimnuszok és tanulmányok írása is (Brown 1985: 667). Az ipari társadalom kialakulásával azonban a művészet és az irodalom különvált a

piac hétköznapi világtól, részben azért, mert az utóbbit alacsonyabb rendűnek tartották, részben pedig azért, mert a művészetet és az irodalmat a pozitívista tudomány váltotta fel. A történelem „a költő és az irodalmár kezéből a professzoréba került át... A történelem és az irodalom régi közös alapját – a mimézis fogalmát és a retorika központi jelentőségét – [a történészek és irodalmárok] ily módon fokozatosan elhagyták” (Grossman 1978: 7, idézi Brown 1985: 678).

A művészet és a tudomány ismeretelméleti ellentétének korszerű fogalma azt az elképzelést takarja, hogy mindkettő olyan szimbolikus forma, amelynek megvan a maga alkalmazási területe. Ily módon a különféle társadalomtudományokat esztétikai szempontból elemezhetjük, mintha költői vagy szépirodalmi szövegek lennének, mivel a társadalomtudományok nemcsak logikai következtetéseken és ellenőrzött kutatáson alapulnak, hanem intuíción és szubjektív értelmezésen is. Ezért a társadalomtudományos szöveg ugyanúgy költői és retorikai szöveg, ahogyan a regények, a költészet és a dráma is az. A retorika és a költészet sem korlátozódik csupán az esztétikai irodalmi alkotásra. Bizonyos fokig a társadalomtudományt is szimbólumok alkotják, a kutatók szubjektivitására, érzéseire és értelmezéseire épül, empátiás megértést és meglátást igényel, ezért lehet a társadalomtudományt esztétikai szempontból ugyanúgy elemezni, ahogyan egy regényt, költeményt vagy drámai szöveget elemeznénk.

A nyugati civilizációban a közlés két elsődleges formájának egyike a retorika, a másik pedig a költészet. Ez a gondolatközlés azon típusának felel meg, amelynek az a célja, hogy a hallgatóságot rávegye valamilyen meghatározott gondolkodásra vagy viselkedésre. A retorika mint tudományág Görögországban alakult ki azzal a céllal, hogy megvilágítsa a nyelv és a hatalom közötti kapcsolatot és kifejezze a hatásos beszéd szabályrendszerét. A retorikai technikák – ha megfelelően alkalmazzák őket – a szónokot képessé tehetik arra, hogy ideológiai hatalmat gyakoroljon olyan küzdőtereken, mint pl. a bíróság, a közéleti események vagy a katonai tanácsok (Brown 1987: 81–82). A Kr. e. 5. században már voltak olyan hivatásos szónokok, akik tanították a gyakorlati szempontból hatásos beszéd művészetét (Smyth 1992: 243). Az ókori Görögországban az államról való nyilvános diskurzus része volt a retorika tudománya. A görög poliszok és a római köztársaság hanyatlásával azonban a retorika gyakorlati dimenzióját és a nyilvános eszmecserékben betöltött szerepét egy skolasztikusabb és akadémikusabb dimenzió és szerep váltotta fel (Brown 1987: 82).

A középkorban a kereszténység kezdetben ellenállt a retorikai technikák alkalmazásának. A korai keresztények az igazságot olyan statikus fogalomként fogták fel, amit vita és párbeszéd nélkül kell elfogadni, míg a retorika elmélete azt sugallta, hogy az igazság a meggyőző szónoklat terméke (Smyth 1992: 244). Nem más, mint a szónok Aurelius Augustinus (354–430) volt az, aki a retorikából olyan eszközt csinált, amelyet a keresztények hitük védelmezésére használhattak (Smyth 1992: 245). A középkorban a keresztény hitű szónokok arra használták a retorikát, hogy a pogányokat megtérítsék, illetve hogy a keresztények hitét megerősítsék.

Mindazonáltal az ókori Görögországban és a keresztény középkorban a retorika több volt a hatásos beszéd művészeténél. Eszköz volt arra, hogy eljussunk az igazságig, és ismeretelméleti szerepet töltött be. Leontinoi Gorgiasz (Szicília) (Kr. e. 5–4. sz.) pl. a retorikát többnek tekintette a meggyőző kommunikáció eszközénél, szerinte a retorika a logikus gondolatközlés alapja. Az ő igazságelmélete dialektikus és konszenzualista elmélet volt, mely szerint a retorika episztemikus. A nyelv az a közvetítő eszköz, amelyben az igazság ellentétek – modellek és antimodellek – bemutatása által alakul ki (Brown 1987: 84; Eugnell 1973; Enos 1972). Másképpen megfogalmazva: a szónok nem csupán az ismeretelméleten belül mozog, de azt teljes mértékben uralja is (Leff 1978).

A retorika a kommunikáció azon elsődleges formája, amely a hitet vagy a cselekvést útmutatás, rábeszélés és meggyőzés útján igyekszik befolyásolni. Ezen túl azonban azt is felismerték, hogy a retorika – amely korántsem csupán a meggyőzés eszköze – egyfajta episztémét is teremt abban az értelemben, hogy felszínre hozza az igazságot. A retorika nem csupán arra való, hogy a hallgatóságot rábeszéljük egy már meglévő igazság elfogadására. Inkább az igazság elérésének eszköze.

A társadalomtudomány retorikája

A retorika és az ismeretelmélet közötti kapcsolatról alkotott ókori és középkori felfogás otthonra talált a társadalomtudományokban. Ibn Khaldún erősen tudatában volt a *balagha* – avagy „a beszélő és a beszéd formáinak és körülményeinek vizsgálata abból a célból, hogy egy adott szituáció összes követelményeinek megfeleljen” (Ibn Khaldún 1958: 335, 400) – dimenziójának a nyelvben. A képes beszéd (metaforák és metonímiák) alkalmazása, illetve az egyéb retorikai technikák központi szerepet töltenek be a hatásos kommunikációban. A *balagha* lehetővé teszi, hogy az eszméket kiemeljük a homályból. Ennek rejtett értelme az, hogy a szöveg nem megfelelően közvetíti a benne foglalt igazságot, ha nincs feldiszipve a *balaghával*, vagyis ha hiányoznak belőle a retorikai eszközök. A retorika útján kifejezett igazság fogalma a kortárs gondolkodásban is utat tört magának. A tudás „csak retorikai tevékenység által” érhető el (Weimer 1977: 19). Röviden: a retorika episztemikus (Scott 1967).

A szociológia és a többi társadalomtudomány textuális tevékenységként történő elismerése arra utal, hogy a szerzők retorikai technikák alkalmazásával váltják ki a válaszokat az igazság iránti igényre. A sikeres értekezés metaforákhoz, metonímiákhoz, iróniához stb. folyamodik, hogy a valóság általa képviselt verzióját „vonzó, tanulságos, nyilvánvaló, meggyőző” formában mutassa be (Baehr és O'Brien 1994: 62). A szociológus és közönsége közötti kapcsolat vizsgálatát és a szociológiai eszmecsere meggyőző dimenzióját a szociológia költészetének nevezik (Brown 1977; Peters 1990; Simons 1989).

Ez azt jelenti, hogy a társadalmi elméletek értékelésének nem kell azok logikai vagy empirikus dimenzióira szorítkoznia. Más szóval: a társadalmi elméletek nem csupán logikai és empirikus értelemben épülnek fel, de retorikailag is. A társadalmi elmélet retorikai konstrukciója olyan retorikai technikák alkalmazását jelenti, amelyeknek az a szerepük, hogy „rábeszéljük” a hallgatóságot a valóság egy konkrét verziójának az elfogadására. E megoldás sikere részben a szociológus-szónok által megszólított közönség „közös érdeklődésétől, kognitív térképének közös pontjaitól” (Davis 1986: 286) függ.

A nyugati klasszikus szociológiai elmélet pl. azért volt klasszikus, mert a közönség bizonyos érdeklődési pontjait olyan mértékben érintette, amennyire a siker érdekében az elméletnek ezekről szólnia kell (Davis 1986: 287). E témák közé tartozik a modern nyugati társadalom egyedülálló volta, ami magyarázatra szorul, az egyén elkülönülése a modern társadalomban, a társadalom életképtelenné válása és a rossz terjedése (Davis 1986: 287–293). Más szóval: teljesen függetlenül az elmélet tényszerű vonatkozásaitól és igazságértékétől, a társadalom teoretikusainak az a képessége, hogy közönségüket rábírják az általuk elmondottak komolyan vételére, azon múlik, milyen jól tudják megközelíteni a közönséget érdeklő témákat.

A társadalomtudományok általános terjedésének retorikai eleme

A társadalomtudomány retorikai programjának sikere attól függ, hogy mennyire képes megragadni a hallgatóság figyelmét. Ezzel nem arra akarok utalni, hogy a társadalomtudomány nem foglalkozik a társadalom valós problémáival. Foglalkozik vele, de hogy a társadalomtudományokat mennyire fogadják el fontos és legitim tudományoknak, az nagymértékben függ a közönségnél tapasztalt fogadtatás dinamikájától. A legforradalmibb eszme is homályba veszhet, ha nem támogatják retorikai eszközökkel.

Melyek azok a retorikai technikák, amelyekhez az eszme folyamodik – illetve folyamodnia kell – annak érdekében, hogy a társadalomtudományok meghonosítása a harmadik világ országaiban legitim és szükségszerű programmá váljon? Az e kérdésre adott válasz – Ibn Khaldún szavaival élve – „a beszélők és a beszéd körülményei”-től függ annak érdekében, „hogy egy adott szituáció összes követelményeinek megfeleljen”. Ez az „adott szituáció” a nyugati társadalomtudomány harmadik világbeli közönségének világszemléletét jelenti. A harmadik világ olyan tereppé válik, ahol csatasorba állítják azokat a különféle retorikai technikákat, amelyek a társadalomtudományok igazságigényére a kívánt válaszokat tudják kiváltani. A közönség világszemlélete, a retorikai küzdőtér már eleve olyan beállítottságú, hogy bizonyos alkotóelemeinek köszönhetően elfogadja ezeket az igazságokat.

Mi jellemzi a nyugati társadalomtudományok tudós közönségének világszemléletét? Egyelőre a pozitívizmus és a counterizmus (szembenállás, szembehelyezkedés) kategóriájába sorolhatjuk őket. A legtöbb harmadik világbeli tudós – intellektuális neveltetésének és származásának köszönhetően – általában a pozitívista tudomány határain belül mozog. Emellett a harmadik világ nagy részén – különösen az 1970-es évek óta – kialakult egy, a nyugati társadalomtudománnyal egyértelműen szembehelyezkedő irányzat, amelyet counterizmusnak nevezhetünk. Ezt a hozzáállást nem szabad összekeverni a harmadik világ önálló társadalomtudományos tradíciója iránti igénnyel. A counterizmus retorikai szinten szembeszáll a nyugati tudásformákkal, ugyanakkor sikeresen alkalmazza a nyugati hipotéziseket, elméleteket és fogalmakat is. A harmadik világ társadalomtudományos közönségét a pozitívizmus és a counterizmus egyaránt fogékonytá teszi a társadalomtudományok általános terjedése során bevetett retorikai technikákra.

Pozitívizmus és metafora. Amennyire a pozitívizmus uralkodó szerepet tölt be a harmadik világ különféle társadalomtudományos közösségeiben, a közönség annyira fogékony a metaforák retorikai alkalmazása és a kvantitatív társadalomtudomány iránt. A hatékony retorika a képes beszédet stíluselemként alkalmazza. A metafora a képes beszéd egyik eleme, nem pusztán költői díszítés, hanem szerves része az eszmecsere minden formájának. A társadalomtudományok domináns alapmetaforája a gép. Galilei, Newton, Bacon és Descartes munkássága a 17. századra az élő szervezet metaforáját a géppel cserélte fel. Az életet ettől kezdve már nem organizmusként, hanem mechanizmusként fogták fel. Az e metaforától áthatott művek gyakran a fizikai modellt hívják segítségül. Az a tény, hogy a harmadik világ országainak – még azoknak is, amelyek azelőtt nem voltak brit gyarmatok – szellemi elitje zömében az angolszász pozitívista hagyományt követte, nem történelmi véletlen. Az élet fizikai képeinek túltengése, amit legalábbis a fejlődő országok elitje internalizált, hajlamosá tette őket a Parsons-féle strukturális funkcionalizmus, az amerikai weberianizmus, a nyugati marxista szociológia és a behaviourizmus elfogadására.

A pozitívizmus hatása a retorika sikeres kvantifikációjából is lemérhető. A társadalomtudományokat a számok és a kvantifikáció egyéb formái árasztják el. Mivel a társadalmi va-

lóság objektumainak matematikai rendezettségét tulajdonítunk, az eredményeket gyakran különféle képpen öntjük szavakba azért, hogy különböző fajta összehasonlításokat végzünk, illetve azért, hogy hol abszolút számokat, hol pedig százalékokat használunk (Potter, Wetherell és Chitty 1991: 335). Lehet, hogy ebben a megvilágításban érthetővé válik, miért részesítjük előnyben a statisztikai eljárásokat, a felméréseken alapuló kutatási módszereket és a kvantifikáció egyéb formáit.

A pozitívizmus a harmadik világ tudósait arra a retorikai technikára is fogékonnyá tette, amelyet „a fejlődés technicizációjának” nevezhetnénk. Az a felfogás, hogy az élet egy gép, és hogy „az ember tanulmányozása semmit nem fog felfedni azon kívül, ami a mechanika és a kémia fogalmaival adekvát módon leírható” (Lashley 1923), oda vezetett, hogy a fejlődési problémákat tisztán technikaiakra redukálták. Az egyiptomi fejlődés problémáját pl. annak tudják be, hogy a népesség 98 százaléka a Nílus mentén, a földterület 4 százalékán zsúfolódik össze. Ezért a problémák technikai jellegűek: természeti korlátok, topográfia, túlnépesedés (Mitchell 1991, idézi Escobar 1995: 47).

A fejlődés technicizálásának egy másik példája az a vita, amely az ICPD (United Nations International Conference on Population and Development) Kairóban 1994. szeptember 5–14. között megtartott ülésén robbant ki. A konferencián számos olyan fontos témát és kérdést vettek fel, amelyekkel a világnak meg kell küzdenie, ha megfelelően akarja kezelni a szegénységet és az elmaradottságot. Már a konferencia neve is arra utal, hogy a nagy népességnövekedési arányok gátolják a gazdasági fejlődést, és hogy a kiterjedt szegénység megoldása részben a népesség robbanásszerű növekedésének megfékezésére irányuló népességstratégián múlik. A harmadik világ központi problémáját illetően különváltak észak és dél. A fejlett ipari országok szemszögéből nézve a harmadik világnak a fejlesztés érdekében tett erőfeszítéseket akadályozó gyors népességnövekedés a problémája. A harmadik világ által a kairói konferencián elfoglalt álláspont szerint ez a szemlélet az, ami a valójában politikai problémából pusztán technikai problémát csinál. Az igazi probléma a szegénység és az elmaradottság, nem pedig az, hogy túl sok az ember. Jól alátámasztható az az érvelés, miszerint nem a túlnépesedés és a hiány az oka a szegénységnek és az elmaradottnak. Az éhezés éppen hogy azért terjed ki nagy területekre, mert a földet nem használják ki, mert a természeti kincseket elégtelenül vagy rossz célra hasznosítják, és – mindenekelőtt – mert a harmadik világ országaiban az élelmiszer-termelés jóval a lehetőségek alatt marad. Vizsgálatok kimutatták, hogy a harmadik világ sok országában elegendő termékeny földterület, víz, trágya és emberi erő áll rendelkezésre ahhoz, hogy az élelmiszerek terén önellátókká, sőt exportőrökké váljanak.

A counterizmus és a terminológia elburjánzása. A nyugati társadalomtudománnyal szembeni ellenállás időnként nagyon racionális és kozmopolita, máskor azonban meglehetősen szűk látókörű, és akaratlanul is a nyugati elmélet beáramlásának kedvez. Pl. a szakirodalomban iszlám gazdaságtan néven ismertté vált irányzat a racionális ember és a hipotetikus-deduktív módszertan elméletére épült, miközben az iszlám terminológia pompájával ékesítette fel magát. Mindazonáltal csupán iszlám kifejezésekkel helyettesítette a neoklasszikus terminológiát, megtartva az eredeti hipotéziseket és módszereket. A terminológia – ez esetben az iszlám terminológia – elburjánzása lehetővé tette az idegen eszmék becsempészését és előnyben részesítését, egyidejűleg megőrizve az ismeretek iszlamizációjának auráját. A honosított terminológia elterjedése így lehetővé teszi, hogy a kecske is jóllakjon és a káposzta is megmaradjon.

A fentieket összegezve megállapíthatjuk: a tudás retorikai konstrukciója annyiban sikeres, hogy megfogalmazott egy problémát és belefogott egy vállalkozásba, amelynek létfontosságá-

gú kérdésnek kell lennie az érdekelt közönség számára. Milyen általános problémákról kell szólnia a társadalomtudománynak ahhoz, hogy a harmadik világban komolyan vegyék? A társadalomtudományoknak mindenekelőtt meg kell fogalmazniuk a problémát. A legfőbb megfogalmazott probléma maga az elmaradottság. Másodsor: a közönséget leginkább foglalkoztató kérdés: milyen szerepet vállaljon a tudósközösség az elmaradottság kezelésében? Harmadsor: az ily módon megfogalmazott probléma valamilyen megoldási javaslatot igényel. Az itt kínált megoldás a társadalomtudományok univerzalizációja és internacionalizációja, amelyek által a harmadik világ elfogadja őket. A társadalomtudományos kommunikáció retorikai dimenziójának kihangsúlyozásával azt akarjuk elérni, hogy vegyük fontolóra, miszerint „a nyugatról ösztönzött internacionalizáció szükségszerűen egy nagyobb piac keresését jelenti a nyugati szociológia számára (amennyiben szociológián társadalomtudományt, nyugatin pedig amerikaiat értünk)” (Oomen 1991: 82).

Véggöveztetés

A társadalomtudományok előtérbe kerülése a harmadik világban nem csupán azon múlik, hogy jobban össze tudja hangolni az elméletet és a gyakorlatot (ami talán nem is olyan fontos), hanem azon, hogy képes megragadni a fejlődő országok társadalomtudosaiból álló közönség figyelmét. A társadalomtudományos tevékenység retorikai konstrukciója a tudományos függőség struktúrájának szubjektív dimenzióját képezi.

A fent vázolt, illetve az itt nem említett különféle retorikai technikák lehetővé teszik, hogy a harmadik világ a tudományos függőség kontextusában elfogadja a társadalomtudományokat.

Boross Anna fordítása

Hivatkozott irodalom

- Altbach, Philip G. (1975): Literary Colonialism: Books in the Third World. In *Harvard Educational Review*, 45: 226–236.
- Altbach, P. G. (1977): Servitude of the Mind? Education, Dependency, and Neocolonialism. In *Teachers College Record*, 79(2): 187–204.
- Andorka, Rudolf (1996): The Uses of International Cooperation in the Social Sciences: Comments on the Article by Csepeli–Örkény–Scheppelle. In *Colonization or Partnership? Eastern and Western Social Sciences*. Replika, English Special Issue. Hadas Miklós és Vörös Miklós (szerk.), 125–128. Budapest: Replika Kör.
- Baehr, Peter és Mike O'Brien (1994): The Utility, Rhetoric and Interpretation of Classic Texts. In *Founders, Classics and the Concept of a Cannon*. Trend Report. In *Current Sociology*, 42(1).
- Barket, Robert és Robert Escarpit (1973): *The Book Hunger*. Paris: UNESCO.
- Benjamin, Curtis (1964): *Books as Forces in National Development and International Relations*. New York: National Foreign Trade Council.
- Brown, Richard Harvey (1977): *A Poetic for Sociology: Toward a Logic of Discovery for the Human Sciences*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Brown, R. H. (1985): Historical Science as Linguistic Figuration. In *Theory and Society*, 14(5): 677–703.
- Brown, R. H. (1987): Theories of Rhetoric and the Rhetoric of Theories: Emile Durkheim and the Political Symbolology of Sociological Truth. In *Society as Text: Essays on Rhetoric, Reason, and Reality*, R. H. Brown (szerk.), 80–96. Chicago és London: University of Chicago Press.

- Chase-Dunn, C. (1989): *Global Formation: Structures of the World-Economy*. Cambridge, MA: Basil Blackwell.
- Chekki, D. A. (1987): *American Sociological Hegemony: Transnational Explorations*. Lanham: University Press of America.
- Csepeli, György, Antal Örkeny és Kim Lane Scheppelle (1996a): Acquired Immune Deficiency Syndrome in Social Science in Eastern Europe. In *Colonization or Partnership? Eastern and Western Social Sciences*. Replika, English Special Issue. Hadas Miklós és Vörös Miklós (szerk.), 111–123. Budapest: Replika Kőr.
- Csepeli, György, Antal Örkeny és Kim Lane Scheppelle (1996b): Response to Our Critics (and to Our Supporters). In *Colonization or Partnership? Eastern and Western Social Sciences*. Replika, English Special Issue. Hadas Miklós és Vörös Miklós (szerk.), 143–151. Budapest: Replika Kőr.
- Davis, Murray S. (1986): "That's Classic!" The Phenomenology and Rhetoric of Successful Social Theories. In *Philosophy of the Social Sciences*, 16: 285–301.
- Dahrendorf, R. (1968): Sociology and the Sociologist: On the Problem of Theory and Practice. In Dahrendorf: *Essays in the Theory of Society*, 256–278. Stanford: Stanford University Press.
- Enos, Richard Leo (1972): The Epistemology of Gorgias's Rhetoric: A Re-Examination. In *Southern Speech Communication Journal*, 38: 27–38.
- Eugnell, Richard A. (1973): Implications for Communication of the Rhetoric of Gorgias of Leontinoi. In *Western Journal of Speech Communication*, nyár: 175–184.
- Escobar, Arturo (1995): *Encountering Development: The Making and Unmaking of the Third World*. Princeton: Princeton University Press.
- Escolar, M., Silvina Quintero Palacios és Carlos Reboratti (1994): Geographical Identity and Patriotic Representation in Argentina. In *Geography and National Identity*. David Hooson (szerk.), 346–366. Oxford: Blackwell.
- Gal, Susan (1996): Feminism and Civil Society. In *Colonization or Partnership? Eastern and Western Social Sciences*. Replika, English Special Issue. Hadas Miklós és Vörös Miklós (szerk.), 75–81. Budapest: Replika Kőr.
- Garreau, Frederick H. (1985): The Multinational Version of Social Science with Emphasis upon the Discipline of Sociology. In *Current Sociology*, 33(3): 1–169.
- Garreau, F. H. (1988): Another Type of Third World Dependency: The Social Sciences. In *International Sociology*, 3(2): 171–178.
- Garreau, F. H. (1991): *The Political Economy of the Social Sciences*. New York: Garland Publishing.
- Grossman, Lionel (1978): History and Literature: Reproduction of Significance. In *The Writing of History: Literary Form and Historical Understanding*. Robert H. Canary és Henry Kozicki (szerk.), 3–40. Madison: University of Wisconsin Press.
- Hadas, Miklós és Vörös Miklós (szerk.) (1996): *Colonization or Partnership? Eastern and Western Social Sciences*. Replika, English Special Issue. Budapest: Replika Kőr.
- Hadas, Miklós (1996): Bartók, the Scientist. In *Colonization or Partnership? Eastern and Western Social Sciences*. Replika, English Special Issue. Hadas Miklós és Vörös Miklós (szerk.), 59–71. Budapest: Replika Kőr.
- Hooson, David (1994): Introduction. In *Geography and National Identity*. David Hooson (szerk.), 1–11. Oxford: Blackwell.
- Horowitz, I. L. (1965): The Life and Death of Project Camelot. In *Trans-Action*, 3., 4.
- Kantowsky, Detlef (1969): A Critical Note on the Sociology of Developing Societies. In *Contributions to Indian Sociology*, 3: 128–131.
- Ibn Khaldun (1958): *The Muqaddimah*. 3. köt. New York: Pantheon Books.
- Kuczí, Tibor (1996): The Split Sociological Mind in East-European Societies. In *Colonization or Partnership? Eastern and Western Social Sciences*. Replika, English Special Issue. Hadas Miklós és Vörös Miklós (szerk.), 53–57. Budapest: Replika Kőr.
- Kusá, Zuzana (1996): The Immune Deficiency – Acquired or Inherited? Comments on Csepeli-Örkeny-Scheppelle: Acquired Immune Deficiency Syndrome in Social Science in Eastern Europe. In *Colonization or Partnership? Eastern and Western Social Sciences*. Replika, English Special Issue. Hadas Miklós és Vörös Miklós (szerk.), 129–135. Budapest: Replika Kőr.
- Lasch, Christopher (1969): *The Agony of the American Left*. New York: Alfred Knopf.
- Lamy, Paul (1976): The Globalization of American Thought: Excellence or Imperialism? In *The American Sociologist*, 11: 104–114.
- Lashley, Karl S. (1923): The Behavioristic Interpretation of Consciousness. In *Psychological Review*, 30(4): 237–272.
- Leff, Michael C. (1978): In Search of Ariadne's Thread: A Review of the Recent Literature on Rhetorical Theory. In *Central States Speech Journal*, 29: 73–91.
- Line, Maurice és Stephen Roberts (1976): The Size, Growth, and Composition of Social Science Literature. In *International Social Science Journal*, 28.
- Meyer, John W. (1987): The World Polity and the Authority of the Nation State. In *Institutional Structures: Constituting State, Society, and the Individual*. George M. Thomas, John W. Meyer, Francisco O. Ramirez és John Boli (szerk.), 41–70. Beverly Hills: Sage.
- Meyer, J. W. és Michael T. Hannan (szerk.) (1979): *National Development and the World System: Institutional, Economic and Political Change, 1950–1970*. Chicago: University of Chicago Press.
- Mitchell, Timothy (1991): America's Egypt: Discourse of the Development Industry. In *Middle East Report* Március–április: 18–34.
- Myrdal, G. (1957): *Economic Theory and Underdeveloped Regions*. New York: Harper and Row.
- Oomen, T. K. (1991): Internationalization of Sociology: A View from Developing Countries. In *Current Sociology*, 39(1): 67–84.
- Parekh, Bhiku (1992): The Poverty of Indian Political Theory. In *History of Political Thought*, 13(3): 535–560.
- Peters, John D. (1990): Rhetoric's Revival, Positivism's Persistence: Social Science, Clear Communication, and the Public Space. In *Sociological Theory*, 8: 224–231.
- Potter, Jonathan, Margaret Wetherell és Andrew Chitty (1991): Quantification Rhetoric – Cancer on Television. In *Discourse and Society*, 2(3): 333–365.
- Poujol, Jacques (1965): Foreign Students Exchange: France. In *Governmental Policy and International Education*. Steward Fraser (szerk.). New York: John Wiley.
- Ritzer, George (1988): Sociological Metatheory: A Defense of a Subfield by a Delineation of its Parameters. In *Sociological Theory*, 6: 187–200.
- Scott, Robert L. (1967): On Viewing Rhetoric as Epistemic. In *Central States Speech Journal*, 18: 9–16.
- Simons, Herbert W. (szerk.) (1989): *Rhetoric in the Human Sciences*. London: Sage.
- Singh Uberoi, J. P. (1968): Science and Swaraj. In *Contributions to Indian Sociology*, 2: 119–123.
- Smith, Keith (1975): Who Controls Book Publishing in Anglophone Middle Africa. In *Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 421: 140–150.
- Smyth, William (1992): Rhetoric and *Ilm al-Balagha*: Christianity and Islam. In *Muslim World*, 82(3–4): 242–255.
- Storer, Norman (1970): The Internationality of Science and the Nationality of Scientists. In *International Social Science Journal*, 22.
- Szymanski, Albert (1981): *The Logic of Imperialism*. New York: Praeger.
- Toh, Swee-Hin (1983): The International Council for Educational Development: An Ideological Agency for World Capitalism. In *Journal of Contemporary Asia*, 13(4): 409–431.
- Weimer, Walter (1977): Science as a Rhetorical Transaction: Towards a Non-justificational Conception of Rhetoric. In *Philosophy and Rhetoric*, 10.